

Ю. А. Петрушэўская

Установа адукацыі “Магілёўскі дзяржаўны ўніверсітэт
імя А. А. Куляшова”, кафедра тэарэтычнай і прыкладнай лінгвістыкі

ІНТЭРНАЦЫЯНАЛЬНЫ ХАРАКТАР ПРЫКАЗКІ У ДОБРЫ ЧАС СКАЗАЦЬ, А Ў ЛІХІ ПАМАЎЧАЦЬ*

В статье рассматривается интернациональный характер употребления белорусской поговорки *У добры час сказаць, а ў ліхі памаўчаць*, которая функционирует в различных языках трех языковых групп индоевропейской языковой семьи (германской, романской, славянской) и является в белорусском языке одним из национальных вариантов интернациональной европейской паремии библейского происхождения с логико-семантической структурой “время говорить vs. время молчать”.

The article examines the international nature of the use of the Belarusian proverb *У добры час сказаць, а ў ліхі памаўчаць*, which functions in different languages of the three linguistic groups of the Indo-European language family (German, Romance, Slavic) and is one of the national variants of the international European paremia of biblical origin with a logical semantic structure «time to talk vs. time to be silent».

Ключевые слова: белорусский язык, поговорка, национальное, интернациональное.

Key words: Belarusian, proverb, national, international.

* Исследование выполнено в рамках НИР «Універсальнае і нацыянальнае ў фразеалагічнай і парэміялагічнай падсістэмах беларускай мовы (у еўрапейскім моўным кантэксце)» (ГР № 20161332) подпрограммы «Белорусский язык и литература» Государственной программы научных исследований «Экономика и гуманитарное развитие белорусского общества» на 2016–2020 гг.

Размежаванні ўніверсальнага (агульнага з усімі мовамі ці пераважнай большасцю моў свету), інтэрнацыянальнага (агульнага толькі з пэўнымі мовамі) і спецыфічнага (нацыянальна-культурнага) кампанентаў у сістэме парэміялагічных адзінак беларускай мовы [16] з'яўляецца адной з актуальных праблем беларускай парэміялогіі [2, S. 112].

Такое размежаванне адыгрывае метадалагічна значную ролю як у лінгвістычнай тыпалогіі і ўніверсалагіі (пры параўнанні парэміялагічных сістэм беларускай і іншых моў свету [3; 4; 10; 12; 13; 14; 17]), так і ў лінгвакультуралагічным вывучэнні парэміялогіі беларускай мовы, у прыватнасці пры вызначэнні і апісанні нацыянальна-культурнай семантыкі беларускіх прыказак [8; 15], а таксама ў прыкладных мэтах пры ўкладанні парэміялагічных беларуска-іншмоўных слоўнікаў [1; 4; 6; 7; 11; 18], пры выкладанні беларускай мовы як замежнай і як няроднай ва ўмовах блізкароднаснага білінгвізму (у лінгвакраіназнаўчым аспекце) [9] і інш.

Мэта гэтага даследавання – абгрунтаваць інтэрнацыянальны характар такой прыказкі ў беларускай мове, як <Дай божа> *ў добры час сказаць, а ў ліхі (нядобры) памаўчаць*.

Прыказка *Дай божа ў добры час сказаць, а ў ліхі (нядобры) памаўчаць* у “Этымалагічным слоўніку прыказак” (2014) І.Я. Лепешава вызначаецца як “уласна беларуская”, што, “паводле І.І. Насовіча, склалася пад уплывам выказвання Эклезіяста (3, 1, 7) “Усё мае свой час, і гадзіна кажнае дзеі – пад небам... час маўчаць і час прамаўляць”, і ўжываецца “як агаворка, што чалавек змушаны казаць пра што-небудзь нядобрае, што лепш бы пра гэта не гаварыць” (стар. 39).

Прыказка зафіксавана ў адносна невялікім шэрагу парэміяграфічных зборнікаў другой паловы XIX – сярэдзіны XX стст. у розных варыянтах: *Дай Боже въ добрый часъ сказаць, и въ лихий помовчаць* – у зборніку І.І. Насовіча (1874), *У добры час сказаць, а ў ліхі прамаўчаць* – А.К. Сержпутоўскага (1908), паводле М.Я. Грынблата (1976, кн. 2, стар. 173), *Daj Boża i d. obry czas skazać, a i lichi patajcszać* – М. Федароўскага (1935), *У добрую часіну сказаць, у ліхую памаўчаць* – Ф.М. Янкоўскага (1957, 2-е выд. 1962); *Дай, божа, у добры час сказаць, а ў благі памаўчаць* і *У добры час сказаць, у благі памаўчаць* – А. Варлыгі (1966), паводле А.С. Аксамітава (2002, стар. 32–33). Паказальна, што ў трэцім, дапрацаваным і дапоўненым выданні зборніка Ф.М. Янкоўскага (1992) прыводзіцца яшчэ два варыянты гэтай прыказкі: *Дай, божа, у добры час пачаць, а ў злы памаўчаць* і *У добры час сказаць, у ліхі памаўчаць* (стар. 158, 247). У астатніх беларускіх парэміялагічных зборніках гэтай прыказкі няма.

Прыказка адлюстравана ў двух тлумачальных парэміялагічных слоўніках беларускай мовы – І.Я. Лепешава, М.А. Якалцэвіч (1996, 2-е

выд. 2002; 2011) і А.С. Аксамітава (2000, 2-е выд. 2002), паводле зборніка А. Варлыгі (1966). З трох ілюстрацыйных цытат у слоўніку І.Я. Лепешава і М.А. Якалцэвіч, толькі дзве з мастацкіх твораў (першай паловы XX стагоддзя), трэцяя з навуковай працы К. Крапівы “Беларускія прыказкі” (1927). Апошняя цытата не можа лічыцца рэпрэзентацыйнай (сапраўды ілюстрацыйнай), паколькі К. Крапіва толькі згадвае прыказку і тлумачыць яе сітуацыйнае значэнне, але не ўжывае яе ў маўленні як моўную адзінку, семантыка якой выяўляецца ў кантэксце.

У тлумачальных слоўніках не адзначаецца наяўнасць у прыказкі стылістычных асаблівасцей ужывання. Семантызуецца яна ў слоўніках у розным аб’ёме: у абодвух слоўніках вызначаецца адна і тая ж сітуацыя ўжывання прыказкі ‘Ужываецца як агаворка, калі (што) чалавек змушаны казаць (кажа) пра што-небудзь нядобрае, пра што лепш было б (што лепш бы пра гэта) не гаварыць’, але ў слоўніку А.С. Аксамітава (2002) яшчэ дадаецца, што ‘Прыгаворваюць, каб засцерагчыся ад урокаў, бо сваё можна ўрачы, калі сказаць пад нядобраю гадзіну; прыказвалі так, калі хвалілі сваю жывёлу або збожжа’ (стар. 32–33), а таксама ‘Прыказваюць, калі хочучь нешта сваё пахваліць, ды баяцца, каб не сурочыць’ (стар. 100). У другім выпадку прыказка выконвае магічную (рытуальную) функцыю, паколькі зместа звязана з прымхай пра забарону хваліць нешта сваё (багааты ўраджай, добрае быдла і г. д.), каб не выклікаць сваімі словамі якой-небудзь бяды (неўраджай, падзёж быдла і г. д.). Трэба заўважыць, што К. Крапіва ў згаданай вышэй працы “Беларускія прыказкі” (1927) таксама адзначае сувязь прыказкі з народнымі павер’ямі, “Словы, як відаць, маюць моц і могуць выклікаць няшчасныя з’явы, калі пра гэтыя з’явы гавораць у нядобры час. А таму калі гавораць аб якім-небудзь няшчасці, звычайна агаворваюцца: *Дай божа ў добры час сказаць, а ў ліхі прамаўчаць*”. Трэба заўважыць, што К. Крапіва, па-сутнасці, залішне пашырае змест прыказкі, надае ёй самой рытуальнае прызначэнне, робіць яе саму па сабе прымхай. Аднак паказальна, што ў зборах беларускіх павер’яў і прымхаў адпаведны выраз не зафіксаваны.

Гэта ўсё сведчыць пра тое, што прыказка <*Дай божа*> ў *добры час сказаць, а ў ліхі (нядобры) прамаўчаць*, па-першае, ніколі не была асабліва пашыранай у беларускай мове, па-другое, актыўна ўжывалася ў беларускай мове да сярэдзіны XX стагоддзя, па-трэцяе, з’яўляецца мала ўжывальнай у сучаснай беларускай мове (г. зн. можа лічыцца ўстарэлай), па-чацвёртае, мае два асноўных структурных варыянта (з выклічнікам / звароткам *Дай божа* і без яго), і нарэшце, па-пятае, стылістычна не дыферэнцыруецца, але з’яўляецца полісемантычнай (мае два значэнні) у беларускай мове.

Паводле іншамойных парэміяграфічных крыніц сярэдзіны XIX – другой паловы XX стагоддзя, у рускай мове ўжываецца прыказка *В добрый(-ой) час молвить, а в худой (лихой) – помолчать (промолчать)*, якая шырока не ўжываецца, але застаецца зразумелай носьбітам мовы, а таксама прыказкі *В добрый час сказать, а в лихой промовчатъ, В добрый час сказать <, а в лихой умолчатъ>, Дай Бог в час сказать, в худой промолчатъ*, якія тэрытарыяльна абмежаваны (зафіксаваны ў асобных рэгіёнах Расіі), у польскай мове – *Daj Boże w dobry czas mówić, a we zły milczeć* (літаральна “Дай божа ў добры час казаць, а ў нядобры маўчаць”), якая не адзначаецца ў сучасных парэміяграфічных крыніцах, у чэшскай – *Bože dej v dobrý čas mluvití, a ve zlý mlčeti* (літаральна “Божа, дай у добры час казаць, а ў нядобры маўчаць”), у нямецкай – *In guter Stunde soll man sprechen, in böser soll man schweigen* (літаральна “У добры час сказаць, у нядобры прамаўчаць”), якая шырока не ўжываецца, але застаецца зразумелай носьбітам мовы, і г. д.

Зразумела, што “ўласна беларуская прыказка” наўрад магла трапіць адразу ў столькі моў, тым больш, што кантактаванне з нямецкай мовай у дачыненні да лексічных і фразеалагічных адзінак заўсёды мела напрамак ад яе ў бок беларускай (таксама, як і рускай). Не мог у дадзеным выпадку быць задзейнічаны і фактар выпадковасці, калі ў розных мовах незалежна адна ад адной узнікаюць блізкія па зместу і форме адзінкі, таму што гэты фактар аб’ектыўны толькі пры адсутнасці або істотнай абмежаванасці кантактаў (у тым ліку і не прамых) паміж дадзенымі мовамі. Можна меркаваць аб верагоднасці паралельнага ўзнікнення прыказкі ў розных мовах ад крылатага біблейскага выслоўя з Кнігі Эклэзіяста (3, 1) – “пара маўчаць, і пара прамаўляць”, аднак няўнасць ва ўсіх мовах у складзе прыказкі прыметнікавых кампанентаў “добры” і “нядобры”, а таксама ў большасці моў выклічніка / зваротка *Дай божа* (*Дай Бог / Daj Boże / Bože dej*) не мае ў такім выпадку аб’ектыўнага вытлумачэння.

Акрамя гэтага ў рускай мове існуюць вельмі блізкія па форме прыказкі *Умей вовремя сказать, вовремя смолчать, Не забывай, где должен сказать, а где и промолчать*, у англійскай – *There is a time to speak and a time to be silent* (літаральна “Ёсць час гаварыць і ёсць час маўчаць”), у іспанскай – *Hay tiempos de hablar, y tiempos de callar* (літаральна “Ёсць час для размовы і ёсць час для цішыні”), у італьянскай – *Vi è tempo di parlare, e tempo di tacere* (літаральна “Існуе час, каб гаварыць, і час, каб маўчаць”), у нямецкай – *Reden hat seine Zeit, und Schweigen hat seine Zeit* (літаральна “У свой час гаварыць і ў свой час маўчаць”), у французскай – *Il y a un temps de parler et un temps de se taire* (літаральна “Ёсць час гаварыць і час маўчаць”) і г. д.

Параўн. таксама ў лацінскай мове – *Est tempus tacendi et tempus loquendi* (літаральна “Ёсць час маўчаць і час казаць”).

Усе згаданыя парэміялагічныя адзінкі мэтазгодна лічыць рознымі нацыянальнымі варыянтамі адной і той жа, агульнай для еўрапейскіх моў (інтэрнацыянальнай) прыказкі з лагічна-семантычнай структурай “час гаварыць vs. час маўчаць”. Паводле вобразнай структуры сярод мноства розных варыянтаў прыказкі можна вылучыць адзін з яе варыянтаў з лагічна-семантычнай структурай “гаварыць vs. маўчаць = добры час vs. нядобры час”, які з’яўляецца агульным для беларускай, рускай, польскай, чэшскай, нямецкай моў. У сваю чаргу, у яго межах вылучаецца варыянт з выклічнікам / звароткам *Дай божа (Дай Бог / Daj Bože / Bože dej)* агульны для беларускай, рускай, польскай і чэшскай моў.

На гэтай падставе можна сцвярджаць, што прыказка <*Дай божа*> ў *добры час сказаць, а ў ліхі (нядобры) памаўчаць*, па-першае, з’яўляецца інтэрнацыянальнай паводле сферы ўжывання (функцыянуе ў мовах розных моўных груп), па-другое, не мае ўласна беларускага паходжання, па-трэцяе, з’яўляецца ў беларускай мове адным з шматлікіх нацыянальных варыянтаў інтэрнацыянальнай еўрапейскай парэміялагічнай адзінкі з лагічна-семантычнай структурай “час гаварыць vs. час маўчаць”, па-чацвёртае, не мае ў беларускай мове спецыфічных (унікальных) лексічна-граматычных ці стылістычных кампанентаў.

Літаратура

1. Ганчарова, Н. А. Proverbia et dicta : шасцімоўны слоўнік прыказак, прымавак і крылатых слоў / Н. А. Ганчарова, Л. Г. Калядка, Ш. М. Шчарбакова [і інш.] ; пад рэд. Н. А. Ганчаровай. – Мінск : Універсітэцкае, 1993. – 255 с.
2. Иванов, Е. Е. Белорусская паремиялогия и афористика в общеевропейском контексте (актуальные проблемы изучения) / Е. Е. Иванов // Nationales und Internationales in der slawischen Praseologie = Национальное и интернациональное в славянской фразеологии / Hrsg. Н. Walter, V. M. Mokienko. – Greifswald : E.M.A.-Universität, 2013. – S. 111–116.
3. Иванов, Е. Е. Различия в семантике и структуре белорусских и английских пословиц / Е. Е. Иванов, Ю. А. Петрушевская // Актуальные проблемы преподавания иностранных языков в высшей школе Республики Беларусь: сб. науч. статей / под ред. Е. Е. Иванова. – Могилев : МГУ имени А. А. Кулешова, 2011. – С. 213–215.
4. Иванов, Е. Е. Русско-белорусский паремиялогический словарь / Е. Е. Иванов, В. М. Мокіенко. – Могилев : МГУ имени А. А. Кулешова, 2007. – 242 с.
5. Иванов, Е. Е. Типы межъязыковых сходств и различий паремиялогических единиц (на материале белорусского и немецкого языков) / Е. Е. Иванов, Н. К. Романова // Acta Albaruthenica, Rossica, Polonica – VII : зб. навук. артыкулаў / пад рэд. Г. М. Мезенка. – Віцебск : Выд-ва ВДУ імя П. М. Машэрава, 2006. – С. 161–164.
6. Иваноў, Я. Я. Англа-беларускі парэміялагічны слоўнік = English-Belarusian Paremiological Dictionary / І. С. Дубасавы, Я. Я. Иваноў, Н. П. Пятрова [і інш.]; пад рэд. Я. Я. Иванова. – Магілёў : МДУ імя А. А. Куляшова, 2009. – 240 с.

7. Іваноў, Я. Я. Беларуска-нямецкі парэміялагічны слоўнік = Belarussisches-Deutsch paremiologisches Wörterbuch / Я. Я. Іваноў, Н. К. Раманава. – Магілёў : МДУ імя А. А. Куляшова, 2006. – 108 с.

8. Іваноў, Я. Я. Нацыянальна-культурная семантыка беларускай мовы і праблема яе лінгвакраіназнаўчай рэпрэзентацыі (на матэрыяле моўнай афарыстыкі) / Я. Я. Іваноў // Сацыякультурная прастора мовы (сацыяльныя і культурныя аспекты вывучэння беларускай мовы) : манаграфія / С. Ф. Іванова, Я. Я. Іваноў, Н. Б. Мячкоўская. – Мінск : Веды, 1998. – С. 33–62.

9. Іваноў, Я. Я. Нацыянальна-культурная семантыка беларускай мовы як аб'ект лінгвакраіназнаўства (пры вывучэнні беларускай мовы як замежнай і як другой ва ўмовах блізкароднаснага руска-беларускага білінгвізму) / Я. Я. Іваноў // Беларуская мова : шляхі развіцця, кантакты, перспектывы : мат-лы III Міжнар. кангрэса беларусістаў “Беларуская культура ў дыялогу цывілізацый”, г. Мінск, 21–25 мая, 4–7 снежня 2000 г. / UNESCO, ГА “Міжнародная асацыяцыя беларусістаў”, Нац. навук.-асвет. цэнтр імя Ф. Скарыны; рэдкал. : Г. Цыхун (гал. рэд.) і інш. – Мінск : Беларускі кнігазбор, 2001. – С. 285–290. – (“Беларусіка = Albaruthenica”. Кн. 19).

10. Іваноў, Я. Я. Парэміялагічныя сістэмы беларускай і рускай моў : падабенствы і разыходжанні / Я. Я. Іваноў // Філолагічны студіі : навуковы вісник Крыворызьскага держ. пед. ун-ту. – 2011. – Вып. 6. – Ч. 2. – С. 53–63.

11. Іваноў, Я. Я. Польска-беларускі парэміялагічны слоўнік = Polsko-białoruski słownik paremiologiczny / Я. Я. Іваноў [і інш.] ; прад. і ўступ. артыкул Я. Я. Іванова. – Магілёў : МДУ імя А.А. Куляшова, 2007. – 192 с.

12. Іваноў, Я. Я. Прыказкі і антыпрыказкі ў беларускай і іншых славянскіх і неславянскіх мовах / Я. Я. Іваноў // Славянские народы и их культуры: традиция и современность : сб. науч. статей / редкол.: В. И. Коваль (отв. ред.) [и др.]. – Гомель : ГГУ имени Ф. Скорины, 2013. – С. 137–139.

13. Іваноў, Я. Я. Прынцыпы супастаўляльнага апісання афарыстычнай парэміялогіі беларускай і рускай моў / Я. Я. Іваноў // Studia slavistyczne. – 2003. – Т. 4. – С. 49–55.

14. Іваноў, Я. Я. Семантычная тыпалогія афарызма ў славянскіх і германскіх мовах / Я. Я. Іваноў // Frazeologické štúdie III : k 13. kongresu slavistov v L'ubl'ane / Komisia pre výskum frazeológie pri Slovenskom komitáte slavistov, Jazykovedný ústav L'udovíta Štúra Slovenskej akadémie vied; ed. J. Mlacek, P. Ďurčo. – Bratislava : STIMUL, 2003. – С. 43–60.

15. Іваноў, Я. Я. Слоўнік беларускіх прыказак, прымавак і крылатых выразаў : лінгвакраіназнаўчы дапаможнік / Я. Я. Іваноў, С. Ф. Іванова. – Мінск : Беларускі Фонд Сораса, 1997. – 262 с. – (“Абнаўленне гуманітарнай адукацыі ў Беларусі”).

16. Петрушевская, Ю. А. Интернациональные, заимствованные и исконно языковые единицы в составе паремиологического фонда современного белорусского языка / Ю. А. Петрушевская // Вестник Новгородского гос. ун-та. Серия “Филологические науки”. – 2014. – № 77. – С. 123–126.

17. Петрушевская, Ю. А. Универсальное и национальное в паремиологической системе языка (на материале английского и белорусского языков) / Ю. А. Петрушевская // Даследаванні па германскай і славянскай філалогіі = Acta Germano-Slavica : зб. навук. артыкулаў / пад рэд. Я. Я. Іванова. – Магілёў : МДУ імя А. А. Куляшова, 2015. – Вып. 6. – С. 213–216.

18. Санько, З. Ф. Малы руска-беларускі слоўнік прыказак, прымавак і фразем / З. Ф. Санько. – Мінск : Навука і тэхніка, 1991. – 218 с.